

Костянтин Івангородський

Цивілізаційний вимір етнічної історії східних слов'ян у сучасних східнослов'янських історіографіях

У статті проаналізовано цивілізаційний вимір етнічної історії східних слов'ян у сучасних східнослов'янських історіографіях.

In the Article the civilizational measurement of the ethnic history of the Eastern Slavs in modern East-Slavs historiographies are analysed.

Історіографічні традиції трьох сучасних східнослов'янських держав сформувалися, як відомо, ще до їхніх марксистських уніфікацій у межах Радянського Союзу. Зі зникненням останнього, ці «звільнені» наукові напрями опинилися знову перед проблемою ідентифікації етногенезу тих спільнот, які фахівці-історики згруповують у конгломерат східних слов'ян, і які визначаються сьогодні титульними етносами відповідно України, Білорусі та Росії. За таких обставин новопосталий методологічний плюралізм у науці примусив дослідників звернутися передусім до здобутків західної історіографії та етнології. Цілком закономірною є популярність, яку здобув (не менш масштабний і універсалістський за панівний до того марксистсько-ленінський істмат) так званий цивілізаційний підхід до історичних студіювань.

Не оминуло це й етноісторичної площини минулого, чого потребувала й загальна світова етнополітична ситуація, що склалася в кінці ХХ ст., і яка засвідчила феномен, коли глобалізація фактично не тільки не веде до нівелювання етнічності, а, навпаки, істотно посилює ідентифікацію та конфліктність на цьому ґрунті. В цьому контексті варто погодитись із слушним зауваженням Ю. Павленка – одним із найпомітніших сучасних фахівців у галузі «етноцивілізаційної» теорії: «Наукова розробка концепції місця України в історії та у сучасній глобальній цивілізації на ґрунті філософсько-історичного розуміння етнічного процесу видається вкрай важливою. Певні дослідження в цьому напрямі здійснювалися і здійснюються фахівцями у різних галузях (археології, історії, культурології, філософії тощо). Але і досі відсутня узагальнююча концепція українського етногенезу, створенню якої перешкоджає брак відповідних теоретико-методологічних розробок» [1, с. 9]. Те ж саме, на жаль, можна констатувати й відносно інших сучасних східнослов'янських історіографій. Крім цього, наведена інвентива виопулює ще одну із засадничих проблем: сучасні історики майже не торкаються теоретичних питань у власних наукових конструкціях, часом беззастережно копіюючи далеко не безсумнівні концепти. Зокрема це стосується й концепту «цивілізація», й проблеми співвідношення «цивілізаційного» та «етнічного» в реконструкції минулого.

Оскільки порушена тема є доволі новою у межах сучасного історіографічного простору, то ґрунтовного її аналізу на сьогодні немає. Втім, не можна стверджувати, що історіографи взагалі оминають її увагою, підтвердженням є дослідження Н. Бондаренко, присвячене саме історіографічному аналізу слов'янського етногенезу, а саме «становленню українського народу», у якому подано спеціальний підрозділ стосовно сучасної розробки «питань етнічної історії Київської Русі та України в контексті теорії цивілізаційного процесу» [2]. Хоча авторка по-суті аналізує доробок у цій царині лише одного фахівця, згадуваного нами вже вище, – Ю. Павленка.

Науковий підхід останнього до проблематики етноісторичного процесу та його реалізації на території України, з погляду Н. Бондаренко, відрізняється двома головними рисами, які не є властивими сучасній історіографії. Перше – це свідоме опертя на етнотеоретичні розробки вчених

1950–80-х рр., а також розгляд етноісторичного процесу в Східній Європі у широкому всесвітньо-історичному, цивілізаційному контексті (це є відображенням давньої орієнтації вченого на традиції британської філософії, історії й археології ХХ ст.). Друга риса виявляється в прагненні охопити весь етноісторичний процес на території України з найдавніших часів до сучасності [2, с. 261]. Досить переконливо власну концепцію співвідношення етнічного та цивілізаційного Ю. Павленко виклав у праці «Історія світової цивілізації» [3]. У останній роботі дослідник наводить власне бачення цивілізаційного процесу та етнічного розвитку людства. Натомість на думку Н. Бондаренко, саме ця книга є оригінальним досвідом створення теорії та методології дослідження історії, що ґрунтується на сучасній філософії історичного пізнання, в якій переважає системний підхід [2, с. 318].

Не оминув своєю увагою Ю. Павленко й проблему східнослов'янського етногенезу, зокрема етнічно-цивілізаційний вимір Київської Русі [4]. На переконання історика, новим аспектом розгляду давньоруської макроетнічної спільноти можна вважати її розуміння в якості субцивілізаційної спільноти – однієї з найважливіших складових частин середньовічного християнського світу загалом і Східнохристиянської, Візантійсько-православної у своїй основі, цивілізації зокрема. Цей вимір, – продовжує він, – дозволяє чіткіше усвідомити місце Київської Русі у глобальній системі синхронних та діахронних цивілізаційних співвідношень останніх двох тисячоліть, що має неабияке значення для вирішення болючої проблеми нашої сучасної цивілізаційної приналежності [1, с. 23]. Разом із тим, Ю. Павленко не ототожнює давніх русичів із українцями, називаючи їх предками всіх східнослов'янських етнічних спільнот. Втім, дослідник змушений, зрештою, визнати, що теза, згідно якої давньоруська спільнота має розглядатися водночас як макроетнічна і як субцивілізаційна реальність, потребує подальшої докладної розробки.

Досить дискусійним є положення, згідно якого Київська Русь визначається деякими дослідниками в статус унікальної цивілізації. Теоретичним підґрунтям такого підходу частіше за все стає концептуальне припущення А. Тойнбі щодо материнсько-дочірніх зв'язків між цивілізаціями у релігійній площині. У такому ракурсі Київська Русь постає відокремленою від Візантійської цивілізації, трансляція православ'я з якої заклала етноконсолідаційний фермент для східнослов'янських спільнот у їх межах. Так, Б. Глотов переконує, що саме від киеворуського періоду можна вести мову про становлення східно-православної цивілізації [5, с. 132]. Зокрема у докторській дисертації, присвяченій проблемі цивілізаційної ідентифікації українського етносу, автор відстоює «тезу про те, що хрещення Русі було основою становлення східно-православної цивілізації, як дочірньої від візантійської, внаслідок чого відбулося становлення єдиної культурно-цивілізаційної ідентичності трьох слов'янських народів» [6, с. 4].

З іншого боку, Б. Глотов також стверджує, що занепад Київського князівства і поділ українського етносу між іншими

державно-політичними утвореннями перетворило його на уламок східно-православної цивілізації з латентною («дрімаючою») культурно-цивілізаційною ідентичністю, тоді як об'єднання північно-східних слов'ян навколо єдиновладного центра за золотоординським зразком стало підґрунтям для формування російської (євразійської) цивілізаційної ідентичності. Це дозволяє, на думку Б. Глотова, вести йому мову про те, що Україна є порубіжна, суміжна, локальна цивілізація. Одночасно вчений робить висновок, згідно якого ідентичність індивіда з українським етносом «визначається його ідентичністю з українською культурою, з ментальністю і долею українського народу» [6, с. 9, 18–19].

Не менш проблематичною видається й точка зору, котра пропонує в якості суб'єкта етноісторичного дослідження виділяти окремо «українську цивілізацію», а то й «українську етнічну цивілізацію». Подібний підхід сьогодні зокрема демонструють М. Михальченко та Ю. Шайгородський. Останні наголошують: «Українська етнічна цивілізація є результатом співжиття різних етносів, включення представників інших народів в український етнос. У формі етнічної цивілізації вона існувала навіть у періоди, коли не мала державності» [7, с. 21]. Одночасно зазначені автори пропонують виходити з концепції існування Внутрішньої і Зовнішньої Київської Русі. Перша формувалася та розвивалась на землях, які нині є територією України, а друга – Новгород і Псков або потрапляли у васальну залежність від Києва і входили до Київської Русі, або ставали майже (а інколи й цілком) незалежними від Києва.

Виваженіший підхід, до означеної проблематики, демонструють такі українські історики: М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський. У монографії «Цивілізаційна історія України» [8] автори зосереджують увагу передусім на розвитку українського етносу та його етнічних прашурів, відкидають антинаукові вигадки щодо «споконвічності» цієї спільноти, виразно розмежовують українців та їх етноісторичних предків [9, с. 215]. Незважаючи на дискусійність поняття «цивілізаційна історія», автори по-суті розглядають цивілізаційний процес на території сучасної України в історичній перспективі. Відтак, у коло їхньої уваги цілком логічно потрапляють трипільці, давні індоєвропейські кочові спільноти, хазари, кримські татари, поляки та росіяни. Одночасно фахівці уникають отождолення цивілізаційного розвитку зі східнослов'янським етногенезом.

Дещо надмірно емоційною відносно означеної тематики видається позиція відомого українського археолога Л. Залізняка, для якого основна дослідницька прерогатива полягає у доведенні приналежності Київської Русі, як першої держави українців до західноєвропейської цивілізації. Зокрема, вчений стверджує: «Протягом усієї історії Україна була органічною частиною європейської цивілізації, її зв'язки з євразійською Росією не є природними, давніми і об'єктивно зумовленими геополітичною позицією України на карті Європи. Її насильницька переорієнтація з європейського Заходу на євразійський Схід сталася протягом останніх століть за доби найбільшої експансії московського імперіалізму» [10, с. 89]. При цьому він доводить, що «перша українська держава Русь за головними параметрами була типовим для середньовічної Європи державним утворенням, а отже, органічною частиною молодого європейського цивілізації» [11, с. 155].

Звертає увагу Л. Залізняк і на значну дослідницьку суб'єктивність у співвідношенні етнічного та цивілізаційного вимірів розвитку східнослов'янського населення Київської

Русі, насамперед з боку російських істориків. З цього приводу він констатує: «І в наші дні сучасна еліта Росії Київську Русь, що постала за 300 років до появи росіян, вважає першою державою останніх. Все це – свідчення заповізаності і необ'єктивності багатьох історичних побудов російських колег щодо історичного місця та цивілізаційної належності Південної Русі та її прямих спадкоємців українців. Нова Росія не поспішає прощатися зі старими імперськими міфами відносно справжніх історичних спадкоємців Київської Русі» [10, с. 70]. Втім, не можна не відзначити, що концепція Л. Залізняка щодо європейської цивілізаційної ідентичності Київської Русі набула поширення у сучасній українській історіографії, зокрема й етнічної історії східних слов'ян домонгольської доби.

Попри різку критику російських дослідників з боку Л. Залізняка, загалом необхідно визнати істотну контроверсійність сучасної російської історіографії, стосовно цивілізаційно-етнічної специфіки східного слов'янства, передусім киево-русської доби. Не зовсім коректними виглядають і відверті спекуляції цивілізаційним підходом деяких російських авторів, особливо в контексті кон'юнктурної політизації цього питання. Прикладом може бути монографія В. Калашнікова «Слов'янська цивілізація». Принаймні, складається враження, що дослідник свідомо конструє штучний образ «слов'янської цивілізації» заради однієї мети – переконати у доцільності реінкарнації СРСР, з долученням (крім колишніх східнослов'янських) решти слов'янських держав, заради «боротьби з темними силами, які нині управляють світом» [12, с. 4].

Навіть попри сумнівність, підтримуваної В. Калашніковим, гіпотези щодо розселення слов'ян з Півночі, від Мурманська й Архангельська – до Києва [12, с. 6], вже його власне теоретичне бачення концепту «слов'янська цивілізація» засвідчує дослідницьку непослідовність і тенденційність. Про це свідчить хоча б таке висловлення: «слов'янська цивілізація багатоконфесійна» [12, с. 10]. Звісно, це можна було б сприйняти за розвінчання тойнбіанської теорії, але чомусь вчений не навів жодного адекватного критерію виділення саме цієї макросоціальної групи. Тому, що його немає і не може бути, як не існує окремої слов'янської цивілізації. Хоча далі стає більш зрозуміло поява цього концепту: «Захід веде комплексну війну проти *слов'яно-російської цивілізації* (тут і далі курсив наш. – К. І.), в тому числі й за допомоги теоретичних побудов (тут маються на увазі концепції А. Тойнбі та З. Бжезінського. – К. І.)» [12, с. 20]. Остаточна ситуація прояснюється назвою четвертого розділу монографії В. Калашнікова: «Росія як основа слов'янської цивілізації», хоча з іншого боку, згодом остаточно заплутується автором, який вважає, що «Росія від початку (на жаль, не відзначеного чого саме? – К. І.) являє собою *систему цивілізацій*» [12, с. 130].

У перегонах за створенням мегапрезентабельного іміджу своєї національної історії деякі сучасні російські автори йдуть ще далі, оголошуючи «русскую цивилизацию» взагалі єдиною на планеті. Прикладом може бути опус Я. Кеслера, в якому між іншим зауважено: «Сучасна цивілізація – це перш за все *російська* цивілізація хоча б тому, що більшість населення, котре відтворювало матеріальні цінності, в XI–XVIII ст. жило не в містах, а у сільській місцевості – це і була – *Русь*. Сьогодні також існує поняття *«русская глубинка»* та відсутні рівнозначні поняття, скажімо, «німецька» чи «французька» *«глубинка»*. Це ємне слово – *«глубинка»* – точно визначає суть Росії за своєю *природою* як *самодостатньої* країни.

І в цьому смислі *Росія – мати світу*, а відтак, і сучасної цивілізації» [13, с. 507]. Слід зауважити, що подібні фантазії властиві не лише російським, а й деяким українським «дослідникам». Серед останніх сьогодні найбільш одіозними є Ю. Шилов і Ю. Канигін, які не менш вільно оперують тисячоліттями та поняттями, за якими, крім дешевих сенсацій, нема жодного наукового новаторства.

Водночас, варто відзначити, що існують й більш науково виважені підходи сучасних російських істориків до проблеми цивілізаційного виміру етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду. Насамперед це дослідження, які продовжують, започатковану наприкінці минулого століття, концепцію Л. Гумільова. У останній, як відомо, можна побачити чимало конотацій і подібностей до «культурно-історичних типів» Данилевського та «цивілізацій» Тойнбі, зокрема в межах гумільовської теорії «етнічних систем», з їхніми «суперетносими». Сучасна російська соціально-філософська думка (О. Ахієзер, Л. Гринін, Б. Єрасов, Б. Кузик, Л. Семеннікова, О. Сергєєва, Ю. Яковець) акцентує увагу на плюралізмі та діалозі цивілізацій, із спробою обґрунтування унікальності російської (євразійської) цивілізації.

Доволі проблематичною, на наш погляд, є і спроба реанімації офіційної радянської концепції відносно етногенезу та етнічного розвитку східнослов'янських спільнот – так званої теорії давньоруської народності – у межах сучасної російської історіографії. Таку позицію сьогодні демонструє орєнбурзький історик А. Поляков [14; 15]. Відчуваючи «теоретично-методологічний вакуум» відносно означеної концепції, він пропонує застосувати цивілізаційний підхід у дослідженні проблеми, внаслідок чого «давньоруська народність» невимушено перетворюється на «давньоруську цивілізацію». Проте, на наше глибоке переконання, подібне калькування навряд чи допоможе кардинально по-іншому вирішити проблему етнічної історії східних слов'ян у межах сучасного історіографічного дискурсу.

Не оминула мода на застосування цивілізаційного підходу в історичній і етнологічній науках й сучасну білоруську історіографію. Однак, у межах останньої це «нововведення» не завжди відповідає усвідомленню його реального змісту. Так, ще в 2000 р. Міністерством освіти Республіки Білорусь була затверджена програма для вищої школи, яка запропонувала досліджувати історію країни «в контексті світових цивілізацій». Однак, як підкреслює Н. Ковальова, більшість сучасних білоруських підручників і надалі ігнорують або викривляють цю настанову. Зокрема, в одному із посібників є згадка про цивілізаційний підхід, який «краще забезпечує розуміння національної історії в контексті світового історичного процесу». Проте, «сформулювавши цю безсумнівно правильну тезу, автори допускають далі явну помилку, стверджуючи, що відповідно до цього принципу, в історії людського суспільства на території Білорусі виділяються такі періоди: давній світ, середні віки, новий час, новітня історія» [16, с. 87].

Більшість білоруських дослідників, які прагнуть дотримуватися цивілізаційного підходу щодо етнічної історії східних слов'ян, також по суті перебувають сьогодні у стані пошуку білоруської цивілізаційної ідентичності й насамперед у площині: «білоруси – європейський чи євразійський етнос?» [16, с. 88]. Такі дослідники як А. Кравцевич, А. Смоленчук і С. Токть, пропонують розглядати білоруський етногенез, через призму концепції цивілізаційного Порубіжжя (Пограниччя). Останнє трактується ними як «зона давнього культурно-цивілізаційного конфлікту Заходу та Сходу Європи»,

причому «Білорусь виступає як частина «східноєвропейського порубіжжя»». З огляду на це, зазначені науковці, намагаються «розглянути вплив цивілізаційного Порубіжжя на процес етногенезу білорусів, на формування білоруської нації та особливості її менталітету й культури пам'яті». Оскільки, на їхнє переконання, «піддані перехресному впливу цивілізацій Заходу та Сходу, білоруси з великими труднощами усвідомили свою національну та цивілізаційну сутність» [17, с. 5]. У контексті «цивілізації порубіжжя» аналізують проблему й інші білоруські дослідники, зокрема О. Дзярновіч і В. Сідорцов [18; 19].

Аналіз сучасних східнослов'янських історіографій у частині інтерпретації етнічної історії українців, білорусів і росіян через застосування цивілізаційного підходу переконує у надзвичайній складності такого дослідження. Проблема, на наш погляд, зумовлена в першу чергу теоретичною невизначеністю / класифікацією «цивілізаційної прописки» зазначених вище етнічних спільнот. Характерно, що навіть сам творець цивілізаційного підходу в історії А. Тойнбі так і не зміг остаточно визначитися з тим, як історично інтерпретувати цю частину населення Європи / Євразії. Так, якщо в першому томі «Дослідження історії» вчений називає Русь «другою батьківщиною» православного християнства, то у другому – він визнає східнослов'янську спільноту лише «третім центром тяжіння» православного світу, а також вживає поняття «руське відгалуження православного християнського світу» [20; Цит. за: 21, с. 19].

Таким чином, увесь східнослов'янський світ, включаючи Україну, Росію та Білорусь, набув у тойніанській схемі статус «відгалуження» православної цивілізації. Натомість у 12 томі «Дослідження...» англійський історик вже виділив «руський світ» в окрему цивілізаційно-супутник, хоча й не зовсім самостійну. Такий статус він пояснював тим, що з X ст. вона перебувала в орбіті православної християнської цивілізації й лише з кінця XVII ст. перейшла у сферу впливу західної цивілізації. Щоправда, як слушно зауважує В. Скоблик, в останньому випадку виникає запитання: невже українці (з білорусами) потрапили у сферу впливу західної цивілізації лише наприкінці XVII ст.? Адже, висвітлюючи конкретні проблеми, сам А. Тойнбі це заперечує, вказуючи на перебування українців у сфері західного впливу задовго до XVII ст. Чи може слід розглядати українців як інтерцивілізований феномен? [21, с. 19]. Отже, у застосуванні цивілізаційного виміру до історії східнослов'янських спільнот існує багато нерозв'язаних питань.

У цьому контексті хотілося б зауважити ще декілька принципових моментів стосовно «цивілізаційного» та «етнічного» в історичній ідентифікації минулого вказаних спільнот і передусім у контексті теоретичної доцільності такої дослідницької процедури.

По-перше. Значна кількість фахівців уже відзначила базову проблему цивілізаційного підходу в історичному студіюванні, пов'язану із розпливчатістю самої дефініції «цивілізація». Це стає особливо помітним, коли в основу типології цивілізацій кладуть якийсь із критеріїв: релігія, держава, нація, політична система, культура. Як відомо, О. Шпенглер пов'язував цивілізацію зі ступенем розвитку культури, А. Тойнбі по суті вів мову про історичний соціум, Дж. Неф наполягав, що цивілізація охоплює лише матеріальні блага тощо. Звідси постає «парадоксальна картина: чим більшої популярності набуває цивілізаційний підхід до історії, тим менше у нього шансів стати науковим методом» [22, с. 166]. З огляду на це, песимізму додає усвідомлення того факту,

що тема взаємозв'язку етнічного та цивілізаційного (зокрема на рівні відповідних свідомостей) взагалі не досліджується ні на теоретичному, ні на емпіричному рівнях.

По-друге. Надзвичайно гострою треба визнати проблему термінологічної підміни та спекуляції понять у цивілізаційно-етнічному вимірі історичних проблем, котра є безпосереднім наслідком означеної вище невизначеності базових дефініцій у межах цивіліології та етнології. На нашу думку, не зовсім правомірним є застосування таких концептів, як «національна цивілізація», «цивілізація є синонім слова “суспільство”» або те, що «“національний” фактор у визначенні цивілізацій досить непевний» [12, с. 6, 24, 25]. У цьому випадку варто зауважити, що подібні спроби пов'язані з тим сенсом поняття цивілізація, котре позначало в модерну добу емпірично наявну ступінь суспільного розвитку, якої досягли на той момент деякі «передові» спільноти («нації») – французи та англо-американці. Відтак, риси суспільного стану цих «націй» стали трактуватися як ознаки досягнення цивілізації. Доволі сумнівним видається й наступне твердження: «Там, де за обговорення проблем взаємин феноменів етнічного та національного безпосередньо використовується протиставлення культури та цивілізації, етнос, як правило, виявляється співвіднесеним із культурою, а нація – з цивілізацією» [23, с. 96–97]. Адже не можна погодитись, що етнос виступає своєрідною до-історичною до-нацією.

По-третє, іншою теоретичною крайністю є пряме ототожнення етносу з цивілізацією й навпаки. Однак, якщо ми підемо шляхом надання кожному етносу статусу окремої цивілізації, то це призведе також і до ототожнення понять «цивілізація» та «культура», що, зрозуміло, і теоретично, і методологічно не є доречним. Більше того, як наголошує Ю. Павленко, без термінологічного визначення залишаться такі великі багатонаціональні утворення зі спільними базовими ментально-ціннісно-мотиваційними підвалинами та багатостолітніми всебічними зв'язками, які А. Тойнбі та його послідовники і визначають як окремі цивілізації [9, с. 217]. Водночас слід визнати значно правомірнішою позицію, висловлену ще М. Баргом, що кожна цивілізація по суті має двополюсну структуру – етнічну та соціальну [24, с. 70]. Отже, цивілізація становить собою надетнічну й, як правило, поліетнічну систему / спільноту. Крім цього, в контексті історичного розвитку, на наш погляд, етнос і цивілізація демонструють діаметрально протилежні властивості, адже перший прагне до відособлення, а інша – до максимальної уніфікації.

Остання обставина спонукає нас порушити також питання про те, що, зрештою, чинить визначальний вплив на спільнотну специфіку – етнічне чи цивілізаційне? Ми переконані, що саме етнос є засадничим суб'єктом відносно соціокультурного змісту будь-якої цивілізації. Разом із тим, варто погодитись із Ю. Павленко, що «бачення соціокультурного процесу під етнонаціональним кутом зору передбачає наявність розробленої етнічної теорії, чого, на жаль, сьогодні ми також не маємо» [1, с. 10]. Таким чином, лише плідні теоретично-методологічні студіювання й природи цивілізації, й природи етнічної сфери буття людства дадуть можливість верифікувати концепцію взаємодії етнічного та цивілізаційного в межах історичного минулого.

Насамкінець слід констатувати, що на нинішньому етапі розвитку історіографічних традицій в Україні, Білорусі та Росії відносно дослідження етнічної історії східних слов'ян у межах цивілізаційного підходу залишається чимало нерозв'язаних питань і передусім теоретично-методологічного характеру. Проте, хочеться вірити, що цей напрям має усі шанси та перспективу в майбутньому перетворитися на ґрунтовну наукову концепцію.

1. Павленко Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті / Ю. Павленко // *Ruthenica*. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 9–24.
2. Бондаренко Н. С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ) / Н. С. Бондаренко. – К.: Феникс, 2007. – 400 с.
3. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. Вид. 3-тє, стереотип. / Ю. Павленко. – К.: Либідь, 2001. – 360 с.
4. Павленко Ю. Етнічний розвиток Київської Русі / Ю. Павленко // *Генеза*. – 1998. – № 1–2. – С. 94–115.
5. Глотов Б. Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу / Б. Б. Глотов. – Д.: Моноліт, 2002.
6. Глотов Б. Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: автореф. дис... д-ра філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Б. Б. Глотов. – Д., 2008. – 32 с.
7. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України? / М. Михальченко, Ю. Шайгородський // *Політичний менеджмент*. – 2006. – № 6. – С. 18–28.
8. Горелов М. Цивілізаційна історія України / М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с.
9. Павленко Ю. [Рец. на кн.:] М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський. Цивілізаційна історія України. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с. / Ю. Павленко // *Укр. істор. журн.* (далі – УІЖ). – 2005. – № 6. – С. 214–218.
10. Залізняк Л. Україна в колі світових цивілізацій / Л. Залізняк. – К.: Т-во «Знання» України, 2006. – 96 с.
11. Залізняк Л. Л. Первісна історія України: Навч. посіб. / Л. Залізняк. – К.: Вища школа, 1999. – 264 с.
12. Калашников В. Л. Славянская цивилизация / В. Л. Калашников. – М.: Московский институт национальных и региональных отношений, 1999. – 336 с.
13. Кеслер Я. А. Русская цивилизация. Вчера и завтра / Я. А. Кеслер. – М.: ОЛМА-ПРЕСС; ОАО ПФ «Красный пролетарий», 2005. – 510 с.
14. Поляков А. Н. Древнерусская цивилизация: основы политического строя / А. Н. Поляков // *Вопросы истории*. – 2007. – № 3. – С. 50–69.
15. Поляков А. Н. Киевская Русь как цивилизация / А. Н. Поляков. – Оренбург: Оренбургский гос. ун-тет, 2010. – 484 с.
16. Ковалёва Н. Н. О месте цивилизационного подхода в изучении истории Беларуси / Н. Н. Ковалёва // *Актуальные проблемы истории Беларуси: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: У 4 ч. – Ч. 1 / Пад рэд. І. П. Крэня, У. І. Навіцкага, І. А. Змітровіча*. – Гродна: ГрДУ, 2003. – С. 87–89.
17. Кравцевич А. Белорусы: нация Пограничья / А. Кравцевич, А. Смоленчук А., С. Токть. – Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2011. – 212 с.
18. Дзярновіч О. Сны о Византии: место цивилизационного и культурного наследия Византии в регионе Пограничья Центрально-Восточной Европы / О. Дзярновіч // *Перекрестки: Журнал исследований восточноевропейского пограничья*. – 2008. – № 1. – С. 35–60.
19. Сидорцов В. Н. Проблема взаимодействия цивилизаций и национальных культур – важный аспект международного научного сотрудничества для белорусской исторической науки / В. Н. Сидорцов // *Российские и славянские исследования: Науч. сб.* / А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) и др. – Минск, 2008. – Вып. 3. – С. 363–365.
20. Toynbee A. J. *A Study of History* / A. Toynbee. – London: Oxford University Press, 1934. – Vol. 1. – P. 66; Vol. 2. – P. 80.
21. Скоблик В. Історія Русі-України XI–XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тойнбіанської інтерпретації) / В. Скоблик // *УІЖ*. – 1998. – № 5. – С. 16–29.
22. Космина В. Цивілізаційний аналіз історії у світлі системної теорії Н. Лумана / В. Космина // *УІЖ*. – 2010. – № 1. – С. 165–178.
23. Пископфель А. А. Нация и этнос в диалоге культуры с цивилизацией / А. А. Пископфель // *Этнометодология: проблемы, подходы, концепции*. – Вып. 11. – М., 2005. – С. 92–106.
24. Барг М. Категория «цивилизация» как метод сравнительно-исторического исследования / М. Барг // *История СССР*. – 1991. – № 5. – С. 70–86.